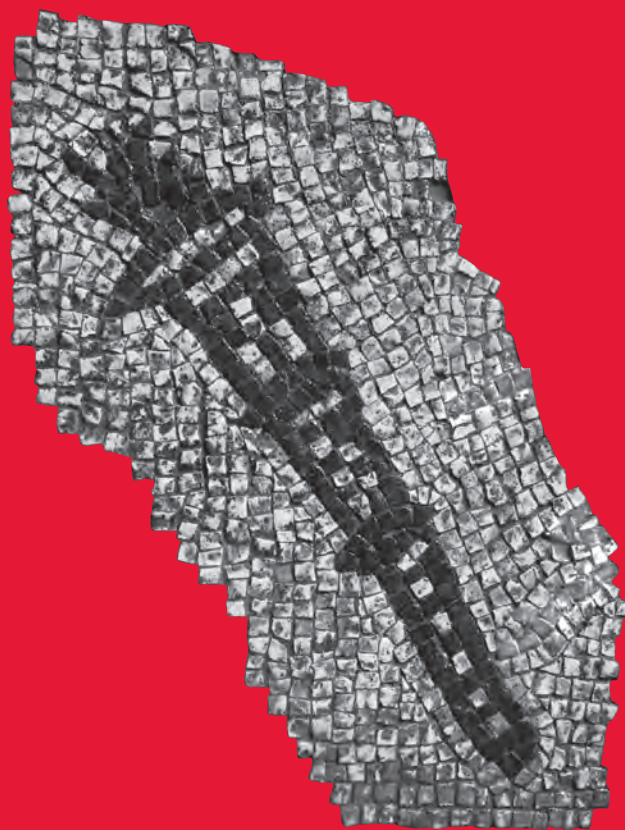

47e jaargang nummer 2

juni 2014

AMPAS

tijdschrift voor classicisti

Van de Hellespont tot India: Cleopatra VII en de ‘Donaties van Alexandrië’

ROLF STROOTMAN

Summary: This article tries to elucidate the far-stretching imperial claims - ‘from the Hellespont to India’ - made by Cleopatra VII during the Donations of Alexandria in 34 BCE, and her title Queen of Kings. It is argued that as the rightful, matrilineal heir to the vanished Seleucid dynasty, Cleopatra VII and her son, Caesarion, possessed the necessary prestige to claim overlordship over the entire Middle East to give coherence to the Roman system of client states and rival the Parthian ruler’s claim to be the rightful King of Kings. Through Caesar’s and Mark Antony’s paternity of Cleopatra’s children, Hellenistic monarchy could thus be brought into the (republican) Roman orbit.

In 34 v.Chr. vond in Alexandrië een opmerkelijk ritueel plaats: een luisterrijke monarchale ceremonie waarvan maar liefst twee uitvoerige beschrijvingen werden overgeleverd, in Plutarchus’ *Leven van Antonius* (54.3-6) en in Cassius Dio’s *Romeinse Geschiedenis* (49.40.2-41.3). Tijdens deze ceremonie verleende de Romeinse *triumvir* Marcus Antonius aan de Ptolemaeïsche Cleopatra VII (vorstin van 51 tot 30 v.Chr.) en haar zoon Caesarion omstandig de allerhoogste monarchale titel die het hellenistische Oosten kende, ‘Koning(in) der Koningen’, en schonk hun de suzeriniteit over de vazalkoninkinnen en steden van het Nabije Oosten. En dat niet alleen: hij zegde moeder en zoon de heerschappij toe over een imperium dat zich uitstreekte ‘van de Hellespont tot aan India’. Antonius’ vrijgevigheid werd de officiële *casus belli* van de laatste der Romeinse Burgeroorlogen, die amper vier jaar later zou eindigen met de nederlaag en dood van Antonius en Cleopatra.

Historici hebben altijd de grootste moeite gehad deze zogeheten Donaties van Alexandrië te duiden. Wat bezielde Antonius om het hele Romeinse hegemonale systeem in het Oosten zomaar weg te geven aan de ‘Koningin van de Nijl’ en haar bastaardzoon? De traditionele verklaring luidt dat Antonius handelde uit verliefdheid, dat Cleopatra hem manipuleerde. Zou het? Voorzag Antonius dan werkelijk niet dat Octavianus en de Senaat in Rome *not amused* zouden zijn wanneer ze er lucht van kregen dat het Romeinse Rijk verkwanseld werd? En wat nou ‘van de Hellespont tot India’? – dat gebied was voor het overgrote deel helemaal niet in handen van de Romeinen maar van de Parthen!

In dit artikel wordt gepoogd de werkelijke politieke achtergrond van de Donaties te achterhalen en een verklaring te vinden voor de enorme machtsaanspraken en het gebruik van de pretentieuze keizerlijke titel Koning(in) der Koningen.¹ Alvorens op deze twee kwesties in te gaan, zullen we eerst kijken naar wat onze belangrijkste bronnen, Cassius Dio en Plutarchus, over de Donaties te melden hebben.

1 De Donaties van Alexandrië: een hellenistisch k(r)oningsritueel

Wat gebeurde er in Alexandrië in het jaar 34 v.Chr.? Dio bericht dat de plechtigheden begonnen met de feestelijke intocht van Antonius waarbij deze der buit binnenbracht van zijn Armeense campagne, met inbegrip van de koning van Armenië zelf: ‘Hij bood Cleopatra niet alleen alles aan wat hij verder had buitgemaakt, maar leidde ook de Armeniër samen met zijn vrouw en kinderen aan haar voor. Ze waren geketend met gouden kettingen. Zelf zat Cleopatra omringd door een grote menigte mensen op een vergulde troon op een podium dat was bekleed met zilver’ (Cassius Dio 49.40.3).

Antonius’ vijanden verweten hem later dat hij zonder toestemming van de Senaat buiten Rome een *triumphus* zou hebben gehouden, en dat oordeel heeft zijn weg gevonden naar de moderne literatuur.² Maar een andere bron (Velleius Paterculus 2.82) benadrukt juist het hellenistische karakter van het ritueel: Antonius verscheen als Dionysos, compleet met thyrsus-staf en andere dionysische parafernalía, en besloot zijn intocht met een offer in de tempel van Sarapis, de Ptolemaeïsche god van het koningschap die met zowel Osiris als Dionysus vereenzelvd kon worden. Dat zou betekenen dat hij zich plaatste in een *oosterse* traditie. Dat ligt ook meer voor de hand gezien de Alexandrijnse context en de centrale rol van Cleopatra, die zich in haar monarchale representatie doorgaans met Isis-Aphrodite liet associëren. Antonius’ intocht past naadloos in de hellenistische traditie van koninklijke *parousiai* zoals de dionysische processie van Antiochus IV te Daphne in ca. 166 v.Chr. (Polybius 30.25.1-12; Diodorus 31.16), en de beroemde *pompē* van Ptolemaeus II uit de derde eeuw v.Chr. in Alexandrië (Callixinus *FHG* III 58=Athenaeus 196a-197c).³ Maar ofschoon Antonius zich als een hellenistische koning gedroeg, hoedde hij zich ervoor zich ook expliciet koning te noemen.

Een dag later vond in het gymnasium van Alexandrië het inauguratieritueel plaats dat wij nu kennen als de Donaties van Alexandrië. Dio zegt er het volgende over:

- 1 Deze bijdrage is losjes gebaseerd op een eerder verschenen Engelstalig artikel (Strootman 2010).
- 2 Niet alleen in de serieuzere populariserende publicaties als Bradford (1971: 196-8) en Southern (2000: 113-5), maar ook in academisch werk als Weill Goudchaux (2001: 139).
- 3 Voor het dionysische karakter van de Daphne Processie zie Strootman (2007) 308-310 en Iossif (2011).

Na afloop organiseerde Antonius een groot feest voor de inwoners van Alexandrië. Hij maakte zijn opwachting in een bijeenkomst van het volk, waarbij hij Cleopatra en haar kinderen naast zich liet plaatsnemen. In zijn toespraak tot het volk gelastte hij hen Cleopatra te betitelen als Koningin der Koningen, en de Ptolemaeus die zij de bijnaam Caesarion hadden gegeven, als Koning der Koningen. In de nieuwe verdeling van gebieden die hij had gemaakt, schonk hij hun Egypte en Cyprus. (...) Tegelijk met deze schenkingen, wees hij zijn eigen kinderen bij Cleopatra de volgende gebieden toe: aan Ptolemaeus Syrië en al het land ten westen van de Eufraat tot aan de Hellespont; aan Cleopatra [Selene] het land Cyrene in Libya, aan haar broer Alexander [Helios] Armenië en het hele gebied ten oosten van de Eufraat tot aan India.⁴

Plutarchus, die een aanvullende bron gebruikte, heeft meer oog voor de rituele en theatrale aspecten van de Donaties maar geeft een versimpeld overzicht van de landschenkingen:

Hij liet het volk bijeenkomen in het gymnasium; op een zilveren podium plaatste hij twee tronen van goud, voor Cleopatra en voor zichzelf, en voor de kinderen wat lagere. Toen riep hij eerst Cleopatra uit tot koningin van Egypte, Cyprus, Libië en Coele-Syrië, met als mederegent Caesarion. (...) vervolgens gaf hij aan de zoon van hemzelf en Cleopatra de titel Koning der Koningen en wees aan Alexander Armenië en Medië en het rijk van de Parthen toe, wanneer hij dat zou hebben onderworpen, en aan Ptolemaeus Phoenicië, Syrië en Cilicië.⁵

Dus: Cleopatra en Caesarion (Ptolemaeus xv) kregen in aanvulling op de traditioneel Ptolemaeïsche landen Egypte, Libië en Cyprus ook de zeggenschap over Klein-Azië, het gehele Nabije Oosten, Iran en Bactrië. Moeder en zoon bekleedden een duaal koningschap, dat naar Ptolemaeïsche traditie een gelijkwaardige rol toekende aan vorst en vorstin. Maar het feit dat Caesarions troon lager geplaatst was dan die van zijn moeder maakte duidelijk dat hij aan haar ondergeschikt was. Antonius' plaats aan Cleopatra's zijde stelde hem evenwel aan haar gelijk. Caesarion's vader Julius Caesar was in 44 om het leven gebracht en als Cleopatra's nieuwe echtgenoot bezat Antonius ten opzichte van de minderjarige Koning der Koningen de autoriteit van voogd. Het is duidelijk dat Antonius niet een door luxe en lust betoverde liefdesslaaf van Cleopatra was, maar de touwtjes strak in handen hield.

2 Van de Hellespont tot India

Op het eerste gezicht lijken Antonius' landschenkingen nogal gratis. Mesopotamië en Iran – de gebieden die toebedeeld waren aan de kersverse onder-

4 Cassius Dio 49.41.1-3 (vertaling Wes).

5 Plutarchus, *Antonius* 54.3-6 (vertaling naar J.G. de Vries); het is duidelijk dat Plutarchus hier Ptolemaeus vx (Caesarion) en Ptolemaeus Helios door elkaar haalt.

koning Alexander Helios – behoorden tot het rijk van de Parthen, die nog maar twee jaar daarvoor Antonius' legioenen tot een aftocht uit het Tweestromenland hadden gedwongen. Bovendien bestond het resterende gebied grotendeels uit autonome steden en vorstendommen – alleen de provincies Asia, Pontus-Bithynia en Syria vielen onder direct Romeins gezag. Tenslotte ging het bij de landschenkings waar Cleopatra daadwerkelijk het bestuur ging voeren om gebieden die al bij eerdere gelegenheden aan haar gegeven waren.⁶

De meeste historici gaan er daarom maar van uit dat het allemaal onzin was: hooguit een vage schets van onrealistische veroveringsplannen, maar waarschijnlijker nog een verzinsel van pro-Augusteïsche propagandamakers.⁷ Met andere woorden: ze proberen het weg te redeneren. Zoals ik hieronder zal laten zien, zijn dit soort almachtsaanspraken helemaal niet zo opmerkelijk, wanneer ze worden geplaatst in de context van hellenistische monarchale ideologie. Dat rare wereldrijk van Cleopatra was wel degelijk op de realiteit gestoeld.

In weerwil van de oudere opvatting dat de Macedonische rijken na Alexander de Grote een soort natie-staten waren die onderling een precair machts-evenwicht in stand hielden – een modernistische opvatting die in de recentere literatuur alweer verlaten is – waren zij in werkelijkheid gegrondvest op dezelfde universalistische pretenties die vrijwel alle territoriale imperia in de wereldgeschiedenis kenmerkt.⁸ In de hellenistische periode was met name het Seleucidenarijk, en het Ptolemaeïsche Rijk bij gelegenheid ook, een *imperium sine fine*, om Vergilius' vertaling van deze gedachte voor Romeins gebruik aan te halen (*Aeneis* 1.279): eeuwigdurend en alomvattend. De Ptolemaeën brachten de idee van universeel koningschap tot uitdrukking in hofpoëzie, iconografie – met name door het gebruik van astrale en kosmische symbolen – en monarchaal ritueel. Maar ook door van Alexandrië het symbolische centrum van de wereld te maken waar kennis, objecten, flora en fauna uit alle windstreken werden samengebracht.⁹

Het mag dan ook geen verrassing heten dat de opsomming van landen in de ceremonie te Alexandrië vele parallellen kent in het Oude Nabije Oosten. De meest bekende daarvan is de Behistun Inscriptie langs de weg van Babylonië

6 Cleopatra was reeds *de facto* de heerseres van Egypte, Cyrenaïca, Coele-Syrië, Phoenicië, Cilicië, Cyprus en stukjes Noord-Syrië; zie voor de literaire bronnen, en het aanvullende epigrafische en numismatische bewijsmateriaal. Schrapel (1996).

7 Zie bijvoorbeeld Volkmann (1953: 142-44); Bradford (1971: 200); Southern (2000: 115); Hölbl (2001: 292).

8 *Pace* Hölbl (2001: 291), die conform het in de jaren tachtig en negentig modieuze continuïteitsparadigma postuleert dat de imperiale retoriek van de Donaties van Alexandrië terugging op oude faraonische en Perzische 'tradities', zich de tussenliggende drie (!) eeuwen blijkbaar voorstellend als een irrelevant interregnum in de *qualitate qua* indolente en onveranderlijke 'Oriënt'.

9 Zie mijn bijdrage aan het recente *Lampas*-themanummer over Alexandrië (2011). Over de universalistische pretenties in de hellenistische monarchale ideologie zie Strootman (2014). Het gebruik van kosmische machtssymbolen door Cleopatra wordt besproken in Grant (1972: 142-4) en Śnieżewski (1998: 135-8).

naar Medië, waarin de Achaemenidische heerser Darius I (522-486 v.Chr.) – ‘de Grote Koning, Koning der Koningen, Koning der Landen’ (r. 1) – verklaart bij de gratie van Ahuramazda koning te zijn van ‘Perzië, Elam, Babylonië, Assyrië, Arabië, Egypte, de landen bij de zee (*i.e.* de Levant), Lydië, de Grieken, Medië, Armenië, Cappadocië, Parthië, Drangiana, Aria, Chorasmie, Bactrië, Sogdië, Gandhara, Scythia, Sattagydia, Arachosië en Maka’ (r. 6): een opsomming van *alle* landen waaruit de toentertijd aan de Perzen bekende geciviliseerde wereld bestond.

Er zijn ook verscheidene hellenistische voorbeelden, onder meer een passage in de *Hymne aan Delos* van de Ptolemaeïsche hofdichter Callimachus waarin Apollo verkondigt dat Ptolemaeus II Philadelphus (282-246) ‘zal heersen over de Twee Landen en over de landen die aan de Zee liggen, tot aan de rand van de aarde waarheen de snelle paarden steeds de zon brengen’ (r. 169-70). In een ander vroeg-Ptolemaeïsch hofgedicht, Theocritus’ *Hymne voor Ptolemaeus Philadelphus*, beschrijft de dichter Philadelphus’ maritieme imperium als een vorm van universele suprematie: ‘Over de gehele zee en al het land en de bulderende rivieren heerst Ptolemaeus’ (*Idylle* 17.77-92). Een ander voorbeeld is de Overwinningstele van Ptolemaeus III Euergetes, een Griekse propagandatekst uit ca. 241, in de zesde eeuw n.Chr. gekopieerd van een nu verloren origineel uit Adoulis aan de Rode Zee. De tekst verheerlijkt de militaire successen van de koning in de Derde Syrische Oorlog (246-241):

Ptolemaeus, de Grote Koning (...), afstammeling aan vaderskant van Heracles, de zoon van Zeus, en aan moederskant van Dionysus, de zoon van Zeus; nadat hij van zijn vader de heerschappij had geërfd over Egypte, Libya, Syrië, Phoenicië, Cyprus, Lycië, Carië en de eilanden der Cycladen, viel hij Azië binnen met voetvolk en ruiters (...) en olifanten uit het land van de Troglodieten en uit Ethiopië. (...); en na bezit genomen te hebben van alle landen aan deze kant van de Eufraat, [en] van Cilicië, Pamphylie, Ionië, de Hellespont, Thracië (...), en na alle heersers van deze landen aan zich te hebben onderworpen, stak hij de Eufraat over, en veroverde Mesopotamië, Babylonië, Susiana, Perzië, Medië en de rest van het land helemaal tot aan Bactrië.¹⁰

Er is geen sprake van dat Ptolemaeus III werkelijk al deze gebieden veroverde of dat Ptolemaeïsche troepen Bactrië (Afghanistan) zelfs maar bereikten. Hoewel zijn campagne aanvankelijk succesvol was, en zijn troepen oprukten tot in Babylonië (Appianus, *Syrische Oorlog* 65), trok Ptolemaeus III zich in 241 terug onder het voorwendsel dat er een opstand in Egypte was uitgebroken (Justinus 27.1.9). De claim geheel Azië ‘tot aan Bactrië’ veroverd te hebben betekende dat hij het gehele Seleucidenrijk beschouwde als zijn *dorikētōs*

10 *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* 54; Austin 221. Cf. Justinus 27.1.9, die beweert dat Ptolemaeus III ‘het gehele rijk van Seleucus’ veroverde, en Polyaeus 8.50, die spreekt van veroveringen ‘van het Taurus Gebergte tot aan India’.

chōra, ‘met de speer gewonnen land’, omdat hij de overwinning had behaald op de vorige heerser van Azië, de Seleucidische koning Seleucus II. Heel interessant is bovendien dat Ptolemaeus de titel Grote Koning aan deze overwinning lijkt te koppelen. Ik kom daar nog op terug.

Seleucidische propaganda wordt ondertussen gereflecteerd in Appianus’ beschrijving van de veroveringen van Seleucus Nicator:

Hij onderwierp Mesopotamië, Armenië, Anatolië, de Perzen, de Parthen, de Bactriërs, de Arabieren, de Tapyri, de Sogdiërs, de Arachosiërs, de Hyrcaniërs en alle andere volkeren die eerder door Alexander onderworpen waren, helemaal tot aan de rivier de Indus.¹¹

Met deze beschrijving zijn we weer terug bij de Donaties van Alexandrië, waar Alexander Helios tot onderkoning benoemd werd van een rijk dat zich uitstrekt ‘van de Eufraat tot aan India’. Men denke in dit verband ook aan de Nijlvaart van Cleopatra en Caesar, die in 47 v.Chr. gezamenlijk de rivier opvoeren in wat het beste begrepen kan worden als een rituele tocht langs de heiligdommen van Egypte. Suetonius zegt hierover dat zij ‘zouden zijn doorgevaren ... helemaal tot aan Ethiopië, ware het niet dat zijn soldaten weigerden om nog verder te gaan.’¹²

Tot aan India – tot aan Bactrië – tot aan Ethiopië: het zijn imperiale almachtsclaims die niets minder betekenen dan ‘tot aan het einde van de (beschafde) wereld’. De idee dat het doel van verovering het verbreiden van vrede en beschaving tot aan de ‘final frontier’ was, was diepgeworteld in het Nabije Oosten. Men ziet het ook terug in het ‘verlangen’ van Alexander om de Indische Oceaan te bereiken. Alexander bouwde altaren aan de rivieren die de menselijke civilisatie scheidde van de omringende periferie – de Donau, de Jaxartes, de Indus – precies zoals eerder de Assyrische koningen steles oprichtten aan de oevers van de Middellandse Zee en in het Armeense Gebergte.

Cleopatra zelf bracht dit concept tot uitdrukking door gezanten van vazalstaten aan te spreken in de verschillende talen die in haar (beoogde) imperium gebezigd werden. Dit blijkt uit Plutarchus’ befaamde bericht over Cleopatra’s onwaarschijnlijke talenknobbel die zij opmerkelijk genoeg alleen activeerde bij het verlenen van audiëntie, dus in een geritualiseerde, publieke context: ‘Zij sprak zelf met de meesten van hen, zonder hulp [van een tolk], bijvoorbeeld in gesprekken met Ethiopiërs, Troglodieten, Hebreeërs, Arabieren, Syriërs, Meden en Parthen. Men zegt dat zij de talen beheerste van nog veel meer volken.’¹³ Deze opsomming is niet alleen vrijwel identiek aan het soort lijst-

11 Appianus, *Syrische Oorlog* 55.

12 Suetonius, *Caesar* 52.1; cf. Appianus, *Burgeroorlogen* 2.90. De weigerachtige soldaten verwijzen naar Alexander de Grote, die een kleine drie eeuwen eerder de weigering van zijn troepen om verder te marcheren aangreep als excuus om terug te keren voordat hij de oostelijke wereldgrens, de Indische Oceaan, had bereikt.

13 Plutarchus, *Antonius* 27.3-4.

jes waarmee eerdere Ptolemaeën hun territoriale aanspraken afbakenden, het correspondeert ook nauwgezet met de claims die gemaakt werden in de Donaties van Alexandrië. We mogen er daarom van uit gaan dat Cleopatra's veeltaligheid weliswaar historisch is, maar dat het hier gaat om theatrale talenkennis – precies zoals de paus de almacht van de Katholieke Kerk met Kerst tot uitdrukking brengt in een ritueel waarin hij de wereld in alle landstalen van de wereld een 'zalig kerstfeest' toewent.¹⁴ Dat ook Cleopatra's talenkennis een ideologisch karakter had blijkt uit het feit dat zij wel Troglodytisch sprak maar dat het Latijn, de taal van haar voornaamste diplomatieke gesprekspartners, schittert door afwezigheid. De reden daarvan ligt voor de hand: op het Romeinse westen maakte Cleopatra geen aanspraak.

3 Het heilig huwelijk van Antonius en Cleopatra

Antonius' Romeinse vijanden wisten later de indruk te wekken dat het nieuws van de Donaties van Alexandrië een schok teweeg bracht in Rome. Marcus Antonius was zo diep gezonken dat hij de helft van het Romeinse Rijk zomaar weggaf aan een Egyptische verleidster.

Historici plegen deze propaganda voor zoete koek te slikken.¹⁵ Verontwaardiging over de landschenkeningen aan Cleopatra was ondertussen wel de formele *casus belli* van de laatste Romeinse burgeroorlog, die uiteindelijk Octavianus tot absoluut alleenheerser van het Romeinse Rijk zouden maken.

Maar er is iets verdachts aan deze verontwaardiging, en niet alleen omdat deze geëntameerd werd door Octavianus, de man die als geen ander een politieke carrière op list en bedrog wist te bouwen: de Romeinse cliëntstaten die Marcus Antonius in 34 v.Chr. aan Cleopatra weggaf vielen toen al onder Ptolemaeïsche hegemonie. 'The Donations of Alexandria', stelde de Oostenrijkse egyptoloog Günther Hölbl misnoegd vast in zijn gezaghebbende geschiedenis van het Ptolemaeënrrijk, 'did not make any fundamental changes to the *status quo* of the administration. The area under Cleopatra's control remained just as it was. ... The Roman proconsul continued to administer Syria while Armenia and Cyrene remained garrisoned by Roman legions.'¹⁶ In zijn gedetailleerde bronnenstudie *Das Reich der Kleopatra*, heeft Thomas Schrapel aangetoond aan de hand van epigrafische, numismatische en papyrologische bronnen dat Antonius met zijn schenkingen aan Cleopatra een politiek voortzette die al door wijlen Julius Caesar begonnen was. Cyprus bijvoorbeeld, dat deel uitmaakt van Plutarchus' opsomming van landschenkeningen, was al aan

14 Zie over het quasi-imperialistische neo-Romeinse universalisme van de Katholieke Kerk de introductie in Bang & Bayly (2011).

15 Zie bijvoorbeeld de commentaren van Reinhold (1987) en Pelling (1988).

16 Hölbl (2001: 244).

de Ptolemaeën teruggegeven toen Caesar in de zomer van 48 Cleopatra voor het eerst in Alexandrië ontmoette. En Schrapel kwam op de propfen met een pikant detail: de landschenken tot 34 werden gedaan met instemming van Octavianus.¹⁷ Zo hadden Antonius en Octavianus in het Verdrag van Brundisium in 40 v.Chr. afgesproken om westelijk Cilicië aan Cleopatra af te staan.¹⁸ Al tweemaal vóór de Donaties van Alexandrië was Cleopatra nauw betrokken geweest bij de reorganisatie van het oosten waarvoor Antonius verantwoordelijk was: in Tarsus in 41 en in Antiochië in 37/6. Het is opmerkelijk dat deze twee eerdere gelegenheden niet tot verontwaardiging van de kant van Octavianus leidden. Schrapel vermoedde daarom dat dit beleid op de een of andere manier *in het belang van Rome* geweest moet zijn.¹⁹

In 41 ontmoetten Cleopatra en Antonius elkaar in Tarsus. Plutarchus (*Antonius* 26) beschrijft in geuren en kleuren hoe Cleopatra de rivier de Cydnus kwam opvaren in een prachtig mooie boot, gekleed als Aphrodite. De klaarblijkelijk tot in de puntjes voorbereide samenkomst van *triumvir* en *basilissa* werd in het gehele Oosten gevierd als de *hieros gamos* van Dionysus en Aphrodite ‘voor het heil van heel Azië’ (Plutarchus, *Antonius* 26.3).²⁰ Het is gebruikelijk om achter ‘Aphrodite’ en ‘Dionysus’ eigenlijk Isis en Osiris te vermoeden, maar in de context van Tarsus en een heilig huwelijk voor het heil van ‘heel Azië’ raakt dat kant noch wal. In het hellenistische Oosten kan Aphrodite vele godinnen zijn – behalve Isis ook Astarte, Allat, Ishtar, Atargatis of zelfs Artemis (of gewoon Aphrodite) – en deze veelheid aan mogelijke identificaties was waarschijnlijk precies de intentie.²¹ Ook werd er mogelijk een associatie beoogd met het gouden beeld van Cleopatra als *Isis Regina* dat Caesar had laten plaatsen in de tempel van Venus Genetrix op het Forum Iulium in Rome.²²

Met ‘Dionysus’ werd Dionysus bedoeld. Als veroveraar van Azië en bringer van voorspoed en geluk gold Dionysus in de hellenistische wereld als monarchale god *par excellence*.²³ Antonius had zich al vaker met hem in verband laten brengen. Eerder dat jaar had hij als *Dionysos Charidotēs* (‘Vreugdebrenger’) een intocht gehouden in Ephese (Plutarchus, *Antonius* 24.4; afbeelding 1) en tijdens een verblijf in Athene had hij goddelijke eer gevraagd als *Neos*

17 Schrapel (1996: 276-86).

18 *Ibidem*, p. 259. Ptolemaeïsch bestuur in Cilicië is epigrafisch geattesteerd vanaf november 38, zie Hölbl (2001: 241 n. 98).

19 Schrapel (1996: 279).

20 Hölbl (2001: 244), meent dat Antonius en Cleopatra pas ‘officieel’ trouwden in de zomer van 34 en interpreteert de Donaties als een huwelijksfeest – maar dat is dan wel erg laat want in 34 waren de drie kinderen van Cleopatra en Antonius al lang en breed geboren. Volkmann (1953: 117), dateert het huwelijk in 37/6 v.Chr., het jaar dat Antonius in Antiochië de tweeling Cleopatra en Alexander publiekelijk erkende als de zijne. Dat is evenmin erg waarschijnlijk. Over de religieuze aspecten van de *hieros gamos* van Antonius en Cleopatra zie Sniezewski (1998: 134).

21 Strootman (2010: 142).

22 Cicero, *Brieven aan Atticus* 14.8.1 en 15.17.2; cf. Hölbl (2001: 290); Grant (1972: 117-20).

23 Tondriau (1953); Versnel (1970: 250-3); Strootman (2007: 314-324, 346-347).

Afb. 1 Dionysus staande op een cista mystica geflankeerd door slangen. Munt van M. Antonius uit Ephese, 39 v. Chr.

leken op de Donaties van Alexandrië schonk Antonius haar het land Cyrenaica, landerijen op Kreta en verscheidene steden in de Levant.²⁴ Bij deze gelegenheid erkende Antonius tevens zijn eerste twee kinderen bij Cleopatra, de tweeling Alexander en Cleopatra, en verleende hun de eretitels Helios en Selene – epitheta met een sterk Seleucidisch karakter (het geschiedde dan ook in Antiochië). En *last but not least* werd het begin van een nieuw tijdperk van vrede en voorspoed afgekondigd met 37/6 als Jaar 1.²⁵ Deze jaartelling moest de Seleucidische Era vervangen (sinds 312 v. Chr.) die nog altijd in het Midden Oosten gebruikt werd. Vanaf dat moment begon ook Caesarion, de zoon van Caesar, een grote rol te spelen in de propaganda van Antonius en Cleopatra (afbeelding 2).²⁶

Op de terugweg hield Cleopatra ceremoniële intochten in Apamea en Damascus – voormalige residenties van de Seleuciden – en in Jericho, waar zij haar nieuwbakken vazal Herodes in het gareel bracht.²⁷ Antonius ondertussen trok met zijn legioenen tegen de Parthen op maar het lukte hem niet om Babylonie te veroveren, hoewel hij beweerde hen verslagen te hebben. Wel slaagde Antonius erin Armenië te onderwerpen. In 34 liet hij zijn troepen

Dionysos (Socrates van Rhodos, *FGrH* 192 F 2; Seneca, *Suasoriae* 1.6.7). Zijn *parousia* als de zegevierende Dionysus in Alexandrië in 34 v. Chr. kwam aan het begin van dit artikel al ter sprake.

In de winter van 37/6 bracht Cleopatra opnieuw een bezoek aan Antonius. Ditmaal vond de ontmoeting plaats in het Syrische Antiochië, waar Antonius voorbereidingen trof voor een veldtocht tegen de Parthen (Plutarchus, *Antonius* 36.3-4; Cassius Dio 49.32-1-5). Opnieuw stond Cleopatra centraal in een door de beide echtelieden opgezette propagandacampagne. In een ceremonie die veel moet hebben gele-

24 Josephus, *Joodse Oudheden* 15.4.88 en 92; cf. 96 waar benadrukt wordt dat Sidon en Tyrus de enige Levantijnse steden waren die *niet* aan Cleopatra werden gegeven. Numismatisch materiaal bevestigt Josephus' verslag: na 37/6 liet Cleopatra munten slaan in Aradus/Arpad, Tripolis, Berytus, Damascus, Ptolemaïsch-Ake en Askalon, cf. Hölbl (2001: 242).

25 Volkmann (1953: 116-22); Schrapel (1996: 209-23). Voor het beeld van een nieuwe Gouden Tijd in Ptolemaïsche propaganda zie Strootman (te verschijnen).

26 Hölbl (2001: 242); cf. Weill Goudchaux (2001: 139).

27 Josephus, *Joodse Oudheden* 15.4.96.

Afb. 2 Cleopatra en Caesarion (r.). Reliëf op de Tempel van Hathor in Dendera (naar Pfrommer 2002).

achter en reisde naar Alexandrië om Cleopatra de buit van zijn veldtocht aan te bieden, de Armeense koning Artavasdes gevangelijk met zich mee voerend. Deze overwinning was de directe aanleiding voor de aanname van de titel Koningin der Koningen door Cleopatra.

4 Koningin der Koningen

Het is duidelijk dat de Donaties van Alexandrië in een traditie staan. Antonius' landschenkeningen in 34 vormden de bevestiging van wat al lang en breed in kannen en kruiken was: de herschepping van een machtig Ptolemaeïsch rijk in het Oostelijk Middellandse Zeegebied onder Romeinse hegemonie. Dat betekent dat het belang van de ceremonie in Alexandrië niet gelegen was in de landuitdelingen, maar in de verlening van de bijpassende monarchale titulatuur, met name de aanname van de titels Koningin der Koningen en Koning der Koningen door respectievelijk Cleopatra en Caesarion. Waarom was dat zo belangrijk?

De aloude titels Koning der Koningen en Grote Koning waren nauw verbonden met het soort universalistische machtsaanspraken die kenmerkend waren voor de ideologie van imperia in het Nabije Oosten – of zelfs voor premoderne imperia in het algemeen: je treft het ook aan in China en pre-columbiaans Amerika – en die al eerder ter sprake kwamen. Beide titels, die ongeveer hetzelfde betekenden en soms naast elkaar gebruikt werden, duiden een heerser aan die geen gelijke kende, die boven alle andere koningen stond. Met de Achaemeniden was het besef ontstaan dat er maar één Koning der Koningen op aarde kon zijn. Het was een buitengewoon succesvolle notie, vooral nadat deze vanaf de Late Oudheid gekoppeld werd aan het monotheïsme in het Romeins-Byzantijnse keizerschap en het Islamitische kalifaat. Een dergelijke titulatuur had ook een praktische functie: de enige manier om ‘staatsrechtelijke’ coherentie te brengen in de warboel van geheel of gedeeltelijk autonome politieke eenheden waaruit imperia doorgaans zijn opgebouwd (stadstaten, tempelstaten, stamverbanden, vazalkoninkrijken, militaire provincies, etcetera) was het charisma van de boven alles en iedereen geplaatste Grote Koning.

Het is dan ook niet vreemd dat de titels Grote Koning en Koning der Koningen geattesteerd zijn in de voertalen van alle rijken van het Oude Nabije Oosten: Soemerisch (*lugal galú* en *lugal lugal*), Babylonisch (*šarru rabû* en *šar šarrāni*), Oud-Perzisch (*xšâyaθiya vazraka* en *xšâyaθiya xšâyaθiyânâm*), Midden Perzisch (*vazrka šah* en *šāhān šah*) en Grieks (*basileus megas* en *basileus basileōn*).²⁸ Na de ineenstorting van het Perzische Rijk kwam Alexander de Grote in het bezit van dit charisma op grond van het overwinningsrecht: hij had de vorige wereldheerser, Darius III, in een open gevecht verslagen en daarmee een nieuw wereldrijk gevestigd. In zijn Griekse representatie presenteerde Alexander zich liever als ‘Koning van Azië’ (Arrianus, *Anabasis* 2.14.8-9; Curtius 4.1-14; Plutarchus, *Alexander* 34.1). Deze titel suggereerde enerzijds dat de Grieken vrij en autonoom waren, anderzijds dat een nieuwe imperiale era was aangebroken.²⁹

In de loop van de Diadochenoorlogen maakte de dynastie der Seleuciden zich meester van het leeuwendeel van Alexanders rijk en daarmee konden zij de opperkoninklijke waardigheid claimen. Ook zij beroemden zich er op de Koningen van Azië te zijn, al richtten hun ambities zich wel degelijk ook op Europa. In de derde eeuw v.Chr. is de titel Grote Koning voor hen alleen geattesteerd in Babylonische, d.w.z. locale, teksten, bijvoorbeeld in de openingsregels van de befaamde Antiochus Cilinder uit Borsippa, een propagandistische tekst uit 268. Hierin presenteert Antiochus I Soter (281-261) zich in het Akkadisch als ‘Antiochus de Grote Koning, de Machtige Koning,

28 Voor de doorwerking van de titel in de hellenistische periode zie Wiesehöfer (1993); Fowler (2010); Strootman (2010; 2011); Shayegan (2012); Engels (te verschijnen).

29 Fredricksmeijer (2000:136-6).

Koning van de Wereld, Koning van Babylon, Koning van de Landen' (*ANET* 317; Austin 189). Ondertussen blijkt uit alles dat de Seleuciden wel allemaal *opereerden* als Grote Koningen. Zij noemden zichzelf eenvoudigweg *basileus*, 'koning', zonder enige territoriale of nationale beperkingen. Vanaf Antiochus III de Grote (222-187), de *restitutor orbis* tijdens wiens regering het Seleucidrijk kortstondig zijn grootste omvang bereikte, voeren de Seleuciden ook in Griekstalige representatie de titel (*basileus*) *meGas*. De reden om dit te gaan doen was behalve Antiochus' militaire succes vooral het feit dat onder deze koning het Seleucidrijk transformeerde tot een complex systeem van cliënt-koninkrijken, waarbij alleen nog Mesopotamië, Medië en Syrië onder direct bestuur vielen.³⁰

De Ptolemaëen gebruikten de titel vóór Cleopatra alleen in speciale omstandigheden, ofschoon hun ideologie wel degelijk ook universalistische kenmerken bezat. Ptolemaeus III riep zichzelf uit tot Grote Koning na een overwinning op Seleucus II in de Derde Syrische Oorlog, waarbij hij op grond van het overwinningsrecht beweerde het Seleucidrijk 'tot aan Bactrië' onderworpen te hebben, zoals we al eerder zagen. Ptolemaeus IV gebruikte de titel in Coele-Syrië na zijn overwinning op Antiochus III in de Slag bij Raphia in 217. Met andere woorden: voor de Ptolemaëen was de waardigheid van Grote Koning blijkbaar verbonden met de Seleuciden en met Azië.³¹ Dat gold ook voor Cleopatra's titel Koningin der Koningen. Zoals we hieronder zullen zien, is dit de sleutel tot het begrijpen van haar titulatuur en haar aanspraken op een rijk 'van de Hellespont tot India.'

5 Cleopatra en Azië

De laatste mannelijke aspirant-vorsten binnen de Seleucidische familie – Seleucus 'Kybiosaktes' en Philippus II Philorhomaïos – waren pas zo'n tien jaar vóór Cleopatra's troonsbestijging van het toneel verdwenen, namelijk in respectievelijk 58 en 56 v.Chr. Hoewel het weinige dat nog van het Seleucidrijk resteerde in 64/3 door Pompeius was omgevormd tot de Romeinse *provincia* Syria, en het westen van het Midden Oosten onder Romeinse hegemonie was gekomen, ontstond door het wegvallen van de Seleuciden toch een soort machtsvacuüm. Rome was een republiek en kon niet de koningstitel aannemen. Voor het bijeenhouden en overheersen van de vele stadstaten, dynasten en vazalkoningen die de Seleuciden achterlieten was zo'n 'formele' paraplu echter wel noodzakelijk. De Romeinen namen, net als de Parthen verder naar het oosten, het oude vazalstatensysteem over – ze breidden het aantal

30 Strootman (2011); Engels (te verschijnen).

31 Het Egyptische equivalent (*nswt nsuwtjw*; 'Koning der Koningen') was een cultustitel van Osiris en is in Egyptische context alleen geattesteerd voor Ptolemaeus XII in Philae, cf. Hölbl (2000: 291-2).

vazalkoningen zelfs nog verder uit – en namen van de Seleucidische koningen de rol over van hegemoniale suzereinen die vrede en orde garandeerden en waakten over de veiligheid en de autonomie van de steden.

Zowel Pompeius als Caesar worstelden met de vraag hoe een republiek de rol van koning kon vervullen. Dit probleem was urgent omdat de voornaamste rivalen van de Romeinen, de Parthische koningen, zichzelf sinds 138 zowel *basileus basileōn* als (met een variant) *basileus megalos* noemden op grond van het overwinningsrecht: in dat jaar had de Parthische koning Mithridates I de Grote (ca. 171-133) de Seleucidenvorst Demetrius II verslagen en zelfs gevangen genomen, na al eerder de Seleucidische kernprovincies Medië en Babylonië te hebben veroverd.³² De laatste Seleucidenvorst die zich nog de Grote noemde, de energieke en bekwame Antiochus VII Sidetes (Justinus 38.10.6), was in 129 tegen de Parthen gesneuveld. De imperiale titel legde de Parthen geen windeieren: het gaf hun een voorsprong als het ging om het winnen van de loyaliteit en steun van steden en vorsten en verleende coherentie aan het heterogene imperium dat zij veroverd hadden.

Maar de Parthische koningen waren niet de enigen die claimden de nieuwe wereldheersers te zijn. Deze waardigheid kon in principe ook door overerving worden doorgegeven. Zo had Mithridates VI Eupator van Pontus, bijgenaamd de Grote, al in 88, dus ruim vóór het definitief verdwijnen van de Seleucidische dynastie in mannelijke lijn (maar ruim ná de ineenstorting van het Seleucidrijk als supermacht in de periode 141-129), zichzelf tot de nieuwe Grote Koning uitgeroepen op grond van zijn aanzienlijke veroveringen en zijn afstamming in vrouwelijke lijn van de Seleuciden. Vanaf circa 69 noemden de koningen van het kleine vazalkoninkrijk Kommagene zich Grote Koning op grond van het afstammingsrecht, zoals onder meer blijkt uit de centrale plaats van een Seleucidische en een (fictieve) Achaemenidische ‘Ahnengalerie’ in het monarchale heiligdom van de eerste Kommageense *basileus megas* Antiochus I Theos op Nemrut Dağı (afbeelding 3).

En dit is waar Cleopatra om de hoek komt kijken. Van alle monarchen in het westelijk deel van het Nabije Oosten had zij de beste aanspraken. De eerste die beseftte wat daar de voordelen van waren was Julius Caesar geweest, wiens politiek door Antonius werd vervolmaakt. Cleopatra VII was een directe nazaat van Cleopatra I, de dochter van Antiochus de Grote. Door latere huwelijksluitingen waren de dynastiën der Ptolemaëen en Seleuciden sterk met elkaar vervlochten geraakt. Van de laatste twaalf Seleucidische koningen hadden er maar liefst tien een Ptolemaëische moeder.³³ In de Macedonische imperia van de hellenistische wereld was overerving via vrouwelijke

32 De aanduiding *basileōs basileōn* komt voor het eerst voor op Parthische munten vanaf Mithridates II (ca. 125-88/7), cf. Shayegan (2011: 226-9).

33 De drie Ptolemaëische koningin-moeders waren Cleopatra Thea (dochter van Ptolemaeus VI), Cleopatra Tryphaena en Cleopatra Selene (dochters van Ptolemaeus VIII).

Afb. 3 Bases van de Seleucidische vooroudergalerie, Nemrut Dağı (foto auteur).

erfgenamen gebruikelijk – vandaar de relatief grote macht van de koninklijke vrouwen in deze dynastieën.³⁴ Mede op grond van deze verwevenheid was al eerder getracht de twee monarchieën samen te voegen. Cicero (*In Verrem* 2.4.27) bericht hoe twee Seleucidische pretendentes, Seleucus (VII?) en Antiochus (XIII), al rond 75 v.Chr. naar Rome reisden om de Senaat te vragen hen te erkennen als erfgenamen van zowel de Ptolemaïsche als de Seleucidische diadeem (alleen het eerste verzoek werd ingewilligd). En Cleopatra's zuster Berenice IV, die van 58 tot 55 in Alexandrië regeerde, sloeg met dezelfde bedoeling een obscure Seleucidische erfgenaam aan de haak; zijn naam was Seleucus maar de Alexandrijnen noemden hem Kybiosaktes, 'visverkoper'. Voor het huwelijk kon plaatsvinden werd hij ziek en stierf – door Berenice vergiftigd vanwege zijn hufterige gedrag, vertellen Strabo (39.57) en Cassius Dio (17.1.11). Direct nodigde Berenice een andere Seleucide uit om haar gemaal te worden, ditmaal de koning-zonder-land Philippus II Philorhomaïos. Maar de Romeinse proconsul van Syrië, Aulus Gabinius, stak daar een stokje voor. Tenslotte huwde Berenice een zekere Archelaos, een vriend van Marcus Antonius die beweerde de zoon te zijn van Mithridates VI van Pontus en dus een nakomeling van Seleucus Nicator. Ook dat werd niets. In 55 viel Aulus

34 Strootman (2007: 108–111).

Gabinus Egypte binnen en maakte een einde aan de regering en het leven van Berenice. Ook Archelaos kwam daarbij om het leven.³⁵

Cleopatra VII werd in 44 met Romeinse steun alleenheerser over het Ptolemaeïenrijk. Omdat er geen nakomelingen van de Seleucidische *genos* in mannelijke lijn meer in leven waren kon zij op eigen titel aanspraak maken op zowel de Ptolemaeïsche als de Seleucidische erfenis. Dat is precies wat er gebeurde met de proclamaties van de Donaties van Alexandrië waar Cleopatra ‘het hele gebied ten oosten van de Eufraat tot aan India’ opeiste en de Aziatische titel Koning(in) der Koningen aannam, nadat al eerder een nieuwe imperiale era was afgekondigd in de voormalige Seleucidische residentie Anti-ochië.

6 Cleopatra en Rome

Net als eerder Caesar had Antonius kleine koningen en dynasten benoemd en bevestigd in het Romeinse Oosten. Als Nieuwe Dionysus had hij zich opgeworpen als beschermer van stedelijke autonomie. Hij had zich kortom als een hellenistische koning gedragen zonder daadwerkelijk een koning te zijn. Antonius’ reorganisatie van het Oosten ontbeerde een samenbindende ideologie. En dat was de moeilijke taak die hij had: niet de incorporatie van het Nabije Oosten in het Romeinse Rijk maar de incorporatie van de Romeinse Republiek in het imperiale, door en door monarchale Oosten. Wat Cleopatra te bieden had was precies wat Caesar en Antonius zo node misten: een legitieme aanspraak op het Grote Koningschap waarmee eenheid gesmeed kon worden in het vazalstatensysteem van het hellenistische Oosten.

Door een huwelijk aan te gaan met Cleopatra, en bij haar een kind te verwekken, had Caesar deze monarchie in zijn eigen familie gebracht, en dus geïncorporeerd in de Romeinse Republiek. Hij beoogde er zowel het Romeinse Rijk als zichzelf sterker mee te maken. Cassius Dio lijkt dat te onderkennen wanneer hij zegt dat Antonius Caesarion ‘omwille van Caesar’ Koning der Koningen maakte (49.41.2). Caesarions officiële cultusnaam, Theos Philopator Philometor, benadrukte zowel Cleopatra’s als Caesars vaderschap. Antonius’ huwelijk met Cleopatra had een zelfde effect. Hoewel hij niet zelf monarch wilde worden, hadden zijn kinderen Alexander, Cleopatra en Ptolemaeus vanaf hun geboorte koninklijk bloed. De familie der Antonii was een koninklijke familie geworden. Als nieuwe echtgenoot van Cleopatra was An-

35 Marcus Antonius, die Gabinus’ cavalerie aanvoerde, zag erop toe dat Archelaos begraven werd ‘met koninklijke waardigheid’ (Plutarchus, *Antonius* 3.6). Gabinus handelde in opdracht van Berenice’s vader, Ptolemaeus Auletes, die naar verluidt 10.000 talenten betaalde om zich van zijn oudste dochter te ontdoen. Het is een raadsel dat HBO er de voorkeur aan geeft opnieuw *I Claudius* te verfilmen in plaats van eens een echt ranzige serie te wijden aan de dynastie der Ptolemaeën.

tonius bovendien de voogd van de nog minderjarige Koning der Koningen Caesarion.³⁶

7 Conclusie

Cleopatra en Antonius hadden alle reden een nieuw tijdperk af te kondigen. Door de samensmelting van de Ptolemaeïsche en Seleucidische monarchieën was er ook werkelijk een nieuw imperium ontstaan, mede tot uitdrukking gebracht in de voorkeur voor *basileus basileōn* boven *basileus megas*. Ondertussen was duidelijk dat dit rijk onder Romeinse hegemonie viel door Caesars vaderschap van Caesarion en Antonius' vaderschap van Cleopatra's overige kinderen. Er was kortom geen twijfel mogelijk wie het werkelijk voor het zeggen had. Antonius was dan misschien niet zelf een hellenistische koning maar hij was wel de vader van maar liefst drie monarchen én de stiefvader van de Koning der Koningen Ptolemaeus xv (Caesarion). Wat niet wegneemt dat binnen deze voor Rome gunstige herordering van het Oosten Antonius vooral ook zijn eigen macht hoopte te vergroten. Vermoedelijk had Octavianus wel echt iets te vrezen van het legendarische liefdeskoppel in Alexandrië.

Hoe het ook zij, Cassius Dio besluit zijn verslag van de Donaties van Alexandrië met te zeggen dat Antonius na afloop een gezantschap naar Rome stuurde om de Senaat te vragen de definitieve landschenkeningen te ratificeren (Cassius Dio 49.41.4). Blijkbaar had hij op dat moment nog reden om op steun voor de Donaties te rekenen. Maar Octavianus had inmiddels andere plannen.

Ondanks de nederlaag van Antonius en Cleopatra bij Actium in 31 was hun reorganisatie van het Oosten uiteindelijk toch succesvol. Niettegenstaande de omvorming van Egypte tot Romeinse provincie liet Octavianus de politieke ordening van de Levant zoals hij was. Hij herbenoemde reeds zittende vazalkoningen en deed zaken met reeds bestaande stedelijke oligarchieën. Maar met de beëindiging van de Ptolemaeïsche monarchie, en de dood van Cleopatra VII en Ptolemaeus xv, nam Octavianus nu de laatste stap die Antonius niet dorstte te nemen: de gestage 'monarchisering' van zijn eigen persoon, wat in Egypte en het Oosten veel openlijker gebeurde dan in het westelijk deel van het Romeinse Rijk. Octavianus sloot weliswaar vrede met de Parthen maar slaagde er wel in om een krachtig politiek systeem te creëren geleid door een 'keizer' die evenals eertijds de Grote Koning boven alle andere vorsten geplaatst was, maar nu resideerde in Rome. Het is dan ook niet voor niets dat

³⁶ Dat het in 34 geïnaugureerde nieuwe Seleucidisch-Ptolemaeïsche wereldrijk geïncorporeerd was in een systeem van Romeinse hegemonie blijkt ook uit het feit dat de *Romeinse* munten die geslagen werden ter viering van Antonius' overwinning in Armenië (de directe aanleiding voor de Donaties van Alexandrië) gesierd waren met het portret van Cleopatra en het Latijnse opschrift CLEOPATRAE REGINAE REGUM FILIORUM REGUM.

Octavianus zijn machtsgreep in volstrekt hellenistische stijl vierde met de afkondiging van een nieuwe era: een Gouden Tijd van vrede en voorspoed.³⁷

r.strootman@uu.nl

Departement Geschiedenis, Drift 6, 3512 BS Utrecht.

Bibliografie

- Bang, P.F. 2011. 'Lords of all the world: The state, heterogeneous power and hegemony in the Roman and Mughal empires', in C.A. Bayley & P.F. Bang (eds.), *Tributary Empires in Global History*, New York, 171-192.
- Bradford, E. 1971. *Cleopatra*, Londen.
- Engels, D. (te verschijnen). 'Antiochos III. der Große und sein Reich. Überlegungen zur "Feudalisierung" der seleukidischen Peripherie', in K. Schmidt *et al.* (eds.), *Orient und Okzident – Antagonismus oder Konstrukt?*, Marburg.
- Fowler, R. 2010. 'King, bigger king, king of kings: Structuring power in the Parthian world', in M. Facella & T. Kaizer (eds.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*, Stuttgart, 57-79.
- Fredricksmeyer, E.A. 2000. 'Alexander the Great and the Kingdom of Asia', in A.B. Bosworth & E.J. Baynham (eds.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, Oxford, 96-135.
- Grant, M. 1972. *Cleopatra*, Londen.
- Hölbl, G. 2001. *A History of the Ptolemaic Empire*, Londen/New York.
- Iossif, P.P. 2011. 'Imago mundi: expression et représentation de l'idéologie royale séleucide. La procession de Daphné', in E. Dąbrowa (ed.), *New Studies on the Seleukids*, Warschau, 125-58.
- Pelling, C.B.R. 1988. *Life of Antony*, Cambridge.
- Reinhold, M. 1987. *From Republic to Principate: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 49-52*, Atlanta.
- Schrapel, T. 1996. *Das Reich der Kleopatra. Quellenkritische Untersuchungen zu den "Landschenkungen" Mark Anton's*, Trier.
- Shayegan, M.R. 2011. *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*, Cambridge.
- Śnieżewski, S. 1998. 'Divine connections of Marcus Antonius in the years 43-30 BC', *Grazer Beiträge* 22, 129-44.
- Southern, P. 2000. *Cleopatra*, Londen.
- Strootman, R. 2007. *The Hellenistic Royal Courts*, dissertatie Utrecht.
- Strootman, R. 2010. 'Queen of Kings: Cleopatra VII and the Donations of Alexandria', in M. Facella & T. Kaizer (eds.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*, Stuttgart, 139-58.
- Strootman, R. 2011. 'Hellenistic court society: The Seleukid imperial court under Antiochos the Great, 223-187 BCE', in J. Duindam, M. Kunt, T. Artan (eds.), *Royal Courts in Dynastic States and Empires: A Global Perspective*, Leiden/Boston, 63-89.
- Strootman, R. 2011. 'Alexandrië, een wereldstad', *Lampas* 44.4, 292-310.
- Strootman, R. 2014. 'Hellenistic imperialism and the ideal of world unity', in C. Rapp & H. Drake (eds.), *City-Empire-Christendom: Changing Contexts of Power and Identity in Antiquity*, Cambridge.
- Strootman, R. (te verschijnen). 'The dawning of a Golden Age: Images of peace and abundance in Alexandrian court poetry in the context of Ptolemaic imperial ideology', in M.A. Harder, R.F. Regtuit, G.C. Wakker (eds.), *Hellenistic Poetry in Context. Tenth International Workshop on Hellenistic Poetry, Groningen 25th-27th August 2010*, Leuven.

37 Vergelijk onder meer *Res Gestae* 13.25 en 26; Vergilius, *Aeneis* 6.791-7; Strootman (te verschijnen).

- Tondriau, J. 1953. 'Dionysos, dieu royale. Du Bacchos tauromorphe primitif aux souverains hellénistiques Neoi Dionysoi', in *Mélanges H. Grégoire*, Brussel, 441-466.
- Versnel, H.S. 1970. *Triumphus: An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*, Leiden.
- Volkman, H. 1953, *Kleopatra. Politik und Propaganda*, München.
- Weill Goudchaux, G. 2001. 'Cleopatra's subtle religious strategy', in S. Walker & P. Higgs (eds.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, Princeton, 128-41.
- Wes, M.A. 2000. *Divā Cleopatra. Historische en onhistorische vertellingen*, 's-Hertogenbosch.
- Wiesehöfer, J. 1996. "King of Kings" and "Philhellên": Kingship in Arsacid Iran', in P. Bilde *et al.* (eds.), *Aspects of Hellenistic Kingship*, Aarhus, 55-66.

Inhoud

Lampas 47 (2014) 2

	Van de redactie	81
SUZANNE ADEMA	<i>De Defectione Haeduarum</i> Caesars crisiscommunicatie	83
FREDERIK BAKKER	Attila's 'Bellum Gallicum' Caesars <i>De Bello Gallico</i> als model voor vv. 1-95 van het Waltharius-epos	100
ROLF STROOTMAN	Van de Hellespont tot India: Cleopatra VII en de 'Donaties van Alexandrië'	120
DIEDERIK BURGERSDIJK	De structuur van de <i>Historia Augusta</i>	138
BERENICE VERHELST	Het overspel van Ares en Aphrodite Lachen met <i>Odyssee</i> 8.266-366 in Nonnus' <i>Dionysiaca</i>	158
CASPER DE JONGE HUGO KONING	Hattrick ACASA in de internationale Pubquiz	173